

Свобода та гідність

(Відповідь на запитання, опубліковане на Philosophy Stack Exchange, «На яких підставах демократична держава може заборонити порнографію?»)

Примітка щодо перекладу

Цей текст був написаний італійською та англійською мовами, і обидві версії були відредаговані безпосередньо мною: я можу гарантувати, що вони точно відображають мої думки. Для всіх інших мов я використовував Google Translate, оскільки не маю можливості професійно перевірити переклади. Прошу вибачення за будь-які незначні помилки чи неточності. Це надзвичайно ефективний інструмент, на який читач може обґрунтовано покладатися; однак існує ймовірність того, що деякі нюанси моїх думок могли бути передані не повністю. Однак я вважав за краще пропонувати недосконалі версії, ніж виключати читачів, які можуть бути зацікавлені в цих роздумах їхньою рідною мовою. Дякую за вашу увагу та бажаю приємного читання.

Питання про те, чи може демократична держава забороняти порнографію, повністю залежить від того, що мається на увазі під «демократією». Якщо демократія — це просто тиранія більшості, то відповідь тривіальна: порнографію можна заборонити просто тому, що більшість цього бажає, без необхідності подальших обґрунтувань чи «підстав». Але більшість не завжди справедлива чи мудра. Історія пропонує відрізняючі приклади колективних рішень, які призводили до актів глибокої несправедливості. Зрештою, не цар чи тиран, а воля натовпу вимагала розп'яття Ісуса. І ніщо краще не ілюструє, наскільки небезпе-

чною може стати колективна «чеснота», коли вона змушує замовкнути індивіда. Зрозуміло, я не маю на увазі морально ототожнювати заборонників з натовпом, який вимагав його розп'яття, а лише показати повторювану історичну закономірність: моральну помилковість мас. Подібну динаміку можна побачити в інших трагічних епізодах історії, коли влада, боячись гніву чи паніки натовпу, жертвує людьми не заради справедливості, а щоб зберегти власну популярність, або просто тому, що їй бракує моральної сили, щоб протистояти тиску натовпу. Одним із таких випадків були тортури та страта міланського циркульника Джан Джакомо Мори під час чуми, на суді, зумовленому радше народною істерією та потребою в цапі-відбувайлі, ніж доказами, як це описує Алессандро Мандзоні в «Історії відомої колонії». Влада, як пише Мандзоні, керувалася не розумом, а страхом не виправдати загального очікування, такого ж певного, як і необачного, здатися менш розумними, якщо вони виявлять невинних людей, звернути крики натовпу проти себе.

Це яскраве нагадування про те, наскільки потужним може стати неінституційний тиск натовпу. Іншим прикладом є довга історія судових процесів над відьмами, де страх, невігластво та тиск громадськості призводили до невимовної жорстокості. У всіх цих випадках «воля народу» не була ні мудрою, ні справедливою: її заспокоєння відбувалося ціною правди, гідності та невинних життів. Більше того, якщо хтось наполягає на захисті волі більшості як достатнього критерію етичної легітимності, то він повинен прийняти наступний логічний наслідок: Остаточне рішення стане прийнятним, оскільки його організує режим, який прийшов до влади шляхом демократичних виборів, за підтримки мільйонів. Знову ж таки, це, звичайно, не означає, що заборона порнографії порівнян-

на з геноцидом, а лише демонструє помилковість розгляду правління більшості як достатнього морального критерію. Демократія — це не просто правління більшості: це система процедур, призначених для захисту людей від свавільної влади, включаючи свавільну владу більшості. Без етичних та правових обмежень вона стає формою тиранії, прихованої під демократичною легітимністю, формою тоталітарної влади з народним обличчям. Дехто може заперечити: якщо не більшість вирішує, що є легітимним у демократії, то хто ж це робить? Це питання вражає в саму суть демократичного парадоксу. Відповідь одночасно дуже проста і дуже складна.

i) З одного боку, є очевидний факт, що влада справді належить більшості, але ця влада не є абсолютною; вона обмежена межами. І це не антидемократична позиція. Я впевнений, що будь-який розсудливий читач погодиться, що повинні існувати фундаментальні межі (догми, якщо хочете), які застосовуються до всіх форм влади в суспільстві, навіть до найлегітимніших (уряди, судді, поліція, батьки тощо).

ii) З іншого боку, практичний виклик визначення та регулювання цих меж є однією з найгрізніших і найтриваліших дилем політичної філософії, проблемою, яка кидала виклик навіть найвидатнішим умам.

Алексіс де Токвіль писав:

> Я вважаю нечестивою та огидною максимом, що, з політичної точки зору, народ має право робити все, що завгодно; і все ж я стверджував, що вся влада походить з волі більшості. Чи суперечу я тоді самому собі?

Майже два століття потому ми досі не маємо остаточної відповіді на це питання на мільйон доларів: як ми можемо зробити демократію вираженням волі більшості та

одночас імунізувати її від власної крихкості? Як застерігає Енн Епплбаум,

> За певних умов будь-яке суспільство може повстати проти демократії. Дійсно, якщо судити з історії, всі наші суспільства зрештою це зроблять.

Це спостереження не песимізм, а реалізм. Демократії руйнуються не лише через перевороти, зовнішню дестабілізацію чи військову агресію. Іноді їх поступово підривають ті самі люди, які стверджують, що захищають їх. Урок очевидний: демократія має бути чимось більшим, ніж простою реалізацією уподобань більшості. Вона має бути системою, яка захищає свободу.

Зрозуміло, що я не беру на себе зобов'язання вирішувати тут такі глибокі філософські питання. Я просто зазначу, що якщо демократію розуміти як систему, яка захищає індивідуальні свободи, а не просто нав'язує переваги більшості, то заборона порнографії вимагає суворого обґрунтування. Як попереджав Джон Стюарт Мілль:

> люди можуть бажати пригнічувати частину свого населення, і запобіжні заходи проти цього необхідні так само, як і проти будь-якого іншого зловживання владою.

Ці слова ідеально відображають суть нашої справи.

Далеко не будучи сучасним винаходом, матеріали сексуального характеру сягають найвіддаленіших глибин античності, набуваючи різних форм протягом століть, але завжди відображаючи позачасовий аспект людського бажання, такий же повсюдний, як і інші форми культурного вираження, такі як музика, математика чи гумор. Останнє особливо актуальне в цьому контексті: як і порнографія, комедія розкриває вимір людської свободи, який порушує системи

контролю. Вони часто викривали абсурдність влади або кидали виклик табу та догмам, і з цієї причини обидва часто піддавалися цензурі, стигматизації або замовчуванню. Сексуальність і сміх мають один секрет: обидва розчиняють страх задоволенням. І саме тому ті, хто править страхом, завжди прагнули змусити їх замовкнути. Проте вони існують, тому що дають голос чомусь первісному та нестримному в людському дусі, чогось, що жодному декрету чи догмі ніколи не вдавалося стерти. Звичайно, не вся порнографія прагне бути мистецтвом, але так само не робить цього вся музика, вся комедія чи вся література. Річ у тім, що особисте самовираження, навіть коли воно комерціалізується, заслуговує на таку ж базову повагу, як і будь-яка інша консенсусна форма самопрезентації. Як і будь-яка інша форма людського самовираження, ні порнографія, ні гумор не потребують обґрунтування для свого існування. Швидше, саме їхня заборона вимагає обґрунтованого мислення. Джон Стюарт Мілль стверджував:

> Єдина мета, для якої влада може бути законно здійснена над будь-яким членом цивілізованої спільноти проти його волі, — це запобігання шкоді іншим. Його власне благо, фізичне чи моральне, не є достатнім виправданням.

І це не просто теоретичне питання: це один з фундаментальних стовпів, на яких побудована справді ліберальна демократія. Якщо ми приймемо цей принцип, то тягар доказування повністю лежить на тих, хто прагне запровадити заборону, а не на тих, хто захищає індивідуальну свободу. Іншими словами, фундаментальний принцип вільного суспільства полягає в тому, що індивідуальна свобода не потребує виправдання себе. Однак слід зазначити, що межа між індивідуальним вибором і тим, що

впливає на інших, не завжди чітка. Фактично, це розмежування порушує один з найглибших і найтриваліших викликів у політичній філософії.

Таким чином, ключове питання в демократичних рамках не полягає в тому, «чому порнографія має бути дозволена?» а радше, як справедливо запитали, «чи є якісь виправдані підстави для її заборони?». Коротка відповідь полягає в тому, що у вільному суспільстві кожна доросла людина, яка погоджується на це, повинна мати можливість вільно виражати свою сексуальність відповідно до власної природи та бажань. Перегляд або створення порнографії повністю відповідає цьому принципу. Так само, як нікого не примушують дивитися спорт або грати в нього, нікого не примушують дивитися порнографію або брати в ній участь. Але заборона її з моральних міркувань означала б нав'язування кожному бачення сексуальності, яке не є універсальним, а лише суб'єктивною перспективою. Звичайно, паралель зі спортом не зовсім доречна, оскільки порнографія може турбувати не лише тих, хто не хоче (незацікавлені дорослі) або не повинен (неповнолітні) мати до неї доступ, але й тих, хто насолоджується нею, але лише в певні моменти та контексти за їхнім вибором: навіть ті, хто цінує порнографію, не бажають небажаного оголення поза часом, коли вони активно його шукають. Як мудро сказано в Еклезіасті: «Усьому свій час». Але це не аргумент проти порнографії як такої, а радше питання регулювання та доступу. Зрозуміло, що це питання має бути законодавчо закріплене з особливою ретельністю.

Тепер ми можемо розглянути основні заперечення та критично їх проаналізувати, оскільки це, як ми бачили, єдиний змістовний спосіб відповісти на це питання.

1) Чи небезпечна порнографія?

Часто критикують те, що порнографія небезпечна як для тих, хто її створює, так і для тих, хто її споживає.

1.1) Небезпечна для тих, хто її створює?

Дозвольте мені бути абсолютно чесним: враховуючи масштаби індустрії розваг для дорослих, було б нереалістично вважати, що серйозних проблем не існує. Деякі з цих проблем є безперечно кримінальними, включаючи психологічний тиск, емоційні маніпуляції та неетичні умови праці. З цієї причини мінімізація потенційної серйозності таких зловживань, стверджуючи, що виконавці завжди мали можливість відмовитися, є не просто поверховою, вона небезпечна. Жодна серйозна дискусія з цих питань не може спиратися на такі спрощення. Це не та точка зору, якої я дотримуюся, і яку я не маю наміру тут захищати. Зловживання заслуговують не лише на моральне осудження, а й на юридичне переслідування з повною рішучістю. У комерційному контексті динаміка відрізняється від динаміки в приватних сексуальних стосунках. Якщо середовище нездорове, виконавець може відчувати тиск, щоб не сказати «не це» або «не сьогодні», просто тому, що він знаходиться в оплачуваному, структурованому та очікувано обтяженому середовищі. Обидві ситуації викликають етично значущі занепокоєння. Перша є проблематичною з причин, які є надто очевидними: згода має бути конкретною, а не лише загальною. Але друга (відчуття нездатності сказати «не сьогодні») є такою ж важливою. Цілком логічно припустити, що навіть найсексуальніші та найвпевненіші в собі особистості переживають моменти, іноді тривалі періоди, коли бажання згасає. І це також заслуговує на повагу. Бажання має свої сезони, а свобода означає шанування не лише моментів, коли воно яскраво

горить, але й тих, коли воно згасає або тихо відступає. Право не відчувати бажання — це не дефект: це грань нашої людяності, яку не можна стерти ритмом виробництва чи очікуваннями інших. Це робить ситуацію делікатнішою, ніж звичайний секс, і це правда, що комерційні контексти можуть бути більш схильні до таких ризиків. Але також важливо зазначити, що ця сама динаміка, на жаль, може відбуватися в нездоровому приватному контексті та з набагато більшою серйозністю, ніж у професійній порнографії, де навіть неетична поведінка обмежена публічним характером дії. Як і в інших потенційно небезпечних робочих середовищах, справжня безпека залежить від надійного законодавства, інтелекту, емпатії та етичної свідомості тих, хто керує процесом, а також від добре складених контрактів.

Сексуальне самовираження, як і всі форми людської близькості, завжди має залишатися вільним, а не обов'язковим. Ніхто, за жодних обставин, не повинен відчувати морального обов'язку запропонувати своє тіло. Перетворити бажання на обов'язок — означає погасити його душу. Звичайно, вибір віддати себе, навіть без бажання, може бути актом прихильності чи щедрості (хоча з людської точки зору це сумнівно; а що станеться, якщо обидва партнери кохатимуться лише для того, щоб догодити іншому? Результатом, як не парадоксально та іронічно, є те, що ніхто не задоволений). Але це завжди має залишатися вибором, а не очікуванням. Ментальна відкритість до задоволення, коли вона справжня та вільна, безумовно, може збагатити близькість, але її ніколи не слід плутати з обов'язком. Існує фундаментальна етична різниця між професійним зобов'язанням, яке можна скасувати без сорому, та моральним очікуванням, яке перетворює відмову на провину. У патріархальних моделях шлюбу відмова часто робить вас «егоїстом». Звичайно, це не

означає ототожнення цих двох сфер. Але якщо бути чесними, ми повинні визнати, що емоційний примус та моральне очікування можуть діяти більш підступно в приватних стосунках, ніж у регульованих професійних контекстах. Різниця полягає в моральних наслідках відмови від дії. У здорових професійних контекстах виконавець може відмовитися в будь-який момент, не будучи сприйнятим як морально недосконалий. Можливо, будуть економічні наслідки, але ніхто не ставить під сумнів її гідність. Її «ні» не заплямує її цінності. І її фантазії, якщо їх вільно висловлювати, також не повинні принижувати її. Свобода приховувати своє тіло та свобода розкривати свої бажання – це дві сторони однієї й тієї ж гідності. У токсичному шлюбі, сформованому обов'язком та очікуваннями, те саме «ні» може зустріти почуття провини, емоційний тиск або тихе розчарування. Ціна не фінансова, вона стосункова: можуть бути позбавлені прихильності, поваги чи спокою. Людина – це не послуга. Свобода закінчується там, де передбачається доступність, а де закінчується свобода, там закінчується і гідність.

Звичайно, дехто може стверджувати, що сама наявність серйозних злочинів має бути достатньою для виправдання повної заборони. Вони можуть стверджувати, що будь-хто, хто достатньо чесний і розсудливий, щоб визнати очевидне (що неправдоподібно вважати, що глобальне явище такого масштабу залишилося осторонь серйозних проблем), повинен або стати на бік найрадикальніших прогібіціоністів, або бути звинуваченим у жахливій нечутливості. Але такий спосіб мислення зводить кожную складну реальність до бінарної логіки. Як я буду стверджувати далі, є принаймні дві істини, які ніколи не можна забувати:

i) по-перше, надзвичайно серйозні злочини, на жаль, існують у кожній людській сфері, навіть у тих, що вважаються найблагороднішими. Напруга між формальною згодою та реальною, необмеженою свободою не є проблемою, унікальною для порнографії: вона може виникати в багатьох сферах, включаючи шлюб, де емоційний тиск, соціальні очікування чи фінансова залежність можуть глибоко впливати на вибір людини. Проте ми не забороняємо шлюб через його патологічні випадки. Ми визнаємо його важливість і працюємо над захистом тих, хто вразливий у ньому. Такі ж міркування мають застосовуватися і тут.

ii) по-друге, що можливість виникнення серйозних проблем не може виправдати заборону чогось, що для багатьох людей є не лише формою самовираження чи краси, а й глибоко особистим та життєво важливим виміром життя, подібно до віри для віруючого. В обох випадках ми маємо справу з інтимними сферами сенсу, які неможливо оцінити ззовні. Так само, як ми не вимагаємо, щоб віра відповідала колективним нормам, щоб бути легітимною, ми не повинні вимагати цього і від сексуального вираження.

Заборона, далеко не вирішуючи обговорені вище проблеми, породжує інші, не менш серйозні, починаючи з позбавлення свободи для тих, для кого демонстрація є глибокою екзистенційною потребою. Усунення проблем шляхом знищення всього контексту, який їх містить, схоже на спробу «вилікувати» рак, убивши пацієнта; або на відмову їсти, одягатися чи користуватися телефоном, щоб усунути будь-який ризик підтримки неетичних практик. Натомість ми повинні вірити в можливість усунення зла, зберігаючи при цьому те, що є добрим, вільним і гідним існування. Саме в таких випадках розсудливість стає важливою.

Хоча злочини мають бути засуджені та переслідувані з повною рішучістю, вони не виправдовують заборону порнографії. Історія показує, що повні заборони не усувають попит. Вони заганяють його в підпілля, на ринки, де зловживання важче виявити, запобігти або покарати. Немає підстав вважати, що порнографія буде винятком. Звичайно, це не означає, що регулювання завжди є правильною відповіддю. Деякі ринки заслуговують на заборону (наприклад, торгівля людьми, експлуатація дітей або важкі наркотики), оскільки шкода, яку вони завдають, є невід'ємною частиною ринку і не може бути усунена або пом'якшена шляхом нагляду. Однак це не стосується порнографії: на відміну від ринків, які за своєю суттю шкідливі, вона може безпечно функціонувати за умови належного регулювання, що забезпечує справедливі умови праці, інформовану згоду та обов'язкові медичні огляди. Законність не гарантує досконалості, але вона дозволяє прозорість та моніторинг. Сектор, який працює відкрито, може розвиватися, вдосконалюватися та дотримуватися етичних стандартів. В останні роки увага до цих питань значно зросла. І якщо цього все ще вважається недостатнім, замість того, щоб брати участь у заборонних хрестових походах, було б набагато продуктивніше, якби активісти наполягали на суворіших етичних сертифікатах, не заперечуючи свободи тих, хто вирішив бути його частиною.

Занепокоєння щодо злочинів зрозуміле та законне. Однак стверджувати, що порнографію слід заборонити з цієї причини, було б так само абсурдно, як і стверджувати, що церкву слід скасувати через існування серед неї осіб, які вчиняють насильство (і слід зазначити, що ці злочини набагато серйозніші, ніж будь-що, що може статися в професійній порнографії, з причин, які я б навіть не назвав, хоча вони відомі всім). Зрозуміло, що це була б нерозумна та неви-

правдана реакція. Збереження чогось, що має глибоку цінність для багатьох людей, водночас вимагаючи суворого етичного нагляду, не є зрадою болю жертв, це не заперечення, а розсудливість: здатність відокремити те, що має бути засуджено, від того, що все ще заслуговує на існування. Те саме стосується сім'ї, можливо, найсвятішого інституту в людському суспільстві, самої колиски любові та турботи. І все ж, коли сім'я стає токсичною, вона також може бути місцем для найруйнівнішого емоційного та фізичного насильства. Чи варто нам скасувати сім'ю з цієї причини? Звичайно, ні. Тому що ми розуміємо, що її цінність для мільйонів життів залишається величезною, і що відповіддю на біль є не руйнування, а справедливість. Ми не руйнуємо те, що є значущим і прекрасним, щоб покарати тих, хто це зрадив. Ми прагнемо зцілити, захистити та зберегти те, що все ще заслуговує на існування.

Дотримуючись логіки, яка скасовує, а не реформує, і спрощує, а не розуміє, нам довелося б заборонити роботу, спорт, музику, освіту, туризм, ігри, волонтерство або практично будь-яку людську діяльність чи установу, оскільки злочини можуть відбуватися в будь-якому контексті. Навіть благодійність, один з найблагородніших видів діяльності людства, була замішана в серйозних скандалах. Розглянемо скандал Oxfam на Гаїті, де деякі гуманітарні працівники зловживали своєю владою, щоб експлуатувати вразливих жінок. Чи варто нам забороняти благодійність з цієї причини? Ні, звичайно, ні. Проблема не в самій благодійності, а в особах, які полюють на вразливих осіб у ній.

Те саме міркування стосується і порнографії: потреба в чіткому регулюванні в цій галузі не є причиною для заборони, а радше способом забезпечення захисту причетних, як і в будь-якій іншій сфері. Більше того,

так само, як масштаб цього явища робить нерозумним вважати, що насильства ніколи не трапляються, так само немає підстав вважати, що неправомірні дії є більш поширеними в цій галузі, ніж на традиційних робочих місцях, де відбуваються різні форми насильства, часто за зачиненими дверима та подалі від громадського контролю, способами, які залишаються прихованими саме тому, що це середовище вважається респектабельним та безперечним.

У цей самий момент тисячі людей працюють на будівельних майданчиках без належних заходів безпеки, що призводить до тисяч смертей щороку. І все ж ми не закликаємо до заборони будівництва, бо визнаємо як його соціальну цінність, так і можливість покращення безпеки шляхом регулювання. Чому порнографію, де ризики не порівнянні, слід розглядати як більш небезпечну?

Деякі пошкодження не закріплені в законі. Не всі рани є злочинами, але все ж таки це рани. Тож вони мають значення. Чи існують середовища в порнографії, які є токсичними? Неминуче відповідь десь завжди буде такою. Жодна людська сфера такого розміру не може бути повністю вільною від таких проблем. Але це не привід засуджувати всю сферу сексуального вираження. Чи існує ризик того, що хтось може використовувати порнографію не для дослідження бажання, а для його придушення? Так, звичайно, є. Світ повний людей, які завдають шкоди тому, чого вони не розуміють. Будьте дуже обережні: справа не в тому, наскільки відвертою є сцена, чи наскільки інтенсивною може бути фантазія. Коли жінка вирішує вільно висловлювати свої глибокі бажання, навіть найсміливіші, найдикіші, важливо те, що вони її власні, а не примусові. І ця свобода включає все: право сміливо прийняти свою сексуальність або повністю відкинути її. Обидва варіанти (і все, що між ними) є законними. Її свобода, її самови-

значення у виборі того, чи і як жити своєю сексуальністю, її щастя: ось що має значення. (І ця істина виходить далеко за рамки порнографії.) Зрештою, так само, як ми не забороняємо шлюб, тому що деякі люди перетворюють його на щось токсичне (технічно не скоюючи злочину), ми не повинні забороняти порнографію, тому що деякі зловживають нею, або тому, що вони зводять її до простої машини для заробляння грошей, перетворюючи те, що могло б шанувати найглибшу сутність людини, на щось порожнє, бездушне, позбавлене сенсу, сліпе до краси, яку вона мала б розкривати.

З іншого боку, існування серйозних порушень службових обов'язків, статистично неминучих у будь-якій великій людській діяльності, не заперечує реальності позитивного та глибоко значущого досвіду: багато людей у цій галузі відкрито говорять про свою особисту самореалізацію, навіть після того, як залишають поле, коли будь-який фінансовий інтерес мінімальний або відсутній. І, як і у випадку з гонщиками Формули-1, вони можуть піти не через жаль, а просто тому, що відчули, що настав час розпочати новий розділ у житті, можливо, під впливом сімейних турбот чи інших особистих причин. Ці позитивні свідчення – це реалії, які не можна ігнорувати. Дехто може відкинути це як наївний або «романтизований» погляд на порнографію, але справді наївним є припущення, що людські бажання, мотивації та прагнення можна звести до єдиного спрощеного наративу. Ідея про те, що будь-яка жінка, яка позитивно говорить про свій досвід у порнографії, робить це виключно заради фінансової вигоди, є твердженням, яке не піддається фальсифікації. Як пояснив Карл Поппер, теорія, яку неможливо емпірично перевірити, не є науково обґрунтованою. Якщо кожне позитивне свідчення автоматично відкидається як таке, що під впливом фінансового інтересу, то немає жодного можливого

спостереження, яке могло б спростувати цю теорію. Це не означає, що кожне твердження слід сприймати без критики, але відкидання всіх сприятливих свідчень аргіогі, як питання принципу, рівнозначно прийняттю догматичної, а не раціональної позиції. А догма, а не розум, є справжнім ворогом розуміння.

Повертаючись до питання ризику, варто зазначити, що багато соціально прийнятних видів діяльності пов'язані з набагато більшою небезпекою, ніж порнографія, такі як автоперегони, екстремальний альпінізм або наукові дослідження в смертельних середовищах, таких як вулкани та печери. Ці заняття є небезпечними, проте суспільство не закликає до їх скасування, оскільки небезпека є добровільною та усвідомленою. Кожен знаходить сенс по-різному: те, що може здаватися безрозсудним або абсурдним для одних, для інших є життям, прожитим на повну. Тому опозиція до порнографії часто здається менш стурбованою очевидною шкодою та більше корениться в культурному дискомфорті, пов'язаному з сексуальним вираженням. У вільному суспільстві немає виправдання для заборони консенсуальної діяльності дорослих лише тому, що деякі вважають її ризикованою або нерозумною. Ті, кому справді не байдуже, повинні пропонувати аргументи, а не нав'язувати обмеження.

1.2) Небезпечно для тих, хто її дивиться?

Поширений аргумент стверджує, що порнографія може впливати на психічне здоров'я. Хоча порнографія може мати негативний вплив, особливо на психологічно вразливих людей, я часто задаюся питанням, чи може глибоко агресивна, груба та розчарована поведінка, яка зазвичай спостерігається в суспільстві, принаймні частково впливати з сексуального придушення. Хоча я не претендую на знання психології, питання

про те, чи можуть незадоволені сексуальні потреби, якщо вони тривають, сприяти емоційному дисбалансу, є цілком законним. Це не для того, щоб стверджувати остаточний висновок, а для того, щоб підкреслити філософську асиметрію: ми ретельно досліджуємо потенційну шкоду порнографії, водночас рідко розглядаючи потенційні психологічні наслідки її відсутності в певних контекстах, особливо коли ця відсутність зумовлена соромом або внутрішньою провиною.

Однак, на відміну від панікерських заяв щодо порнографії, я визнаю, що моя точка зору є гіпотезою, а не певністю. Варто також підкреслити, що я не маю наміру критикувати саме утримання, яке є законним та особистим вибором, який для багатьох людей може взагалі не мати жодних негативних наслідків. Моя думка просто полягає в тому, що для тих, хто не перебуває у стосунках і хто відкидає проституцію, і для кого випадковий секс не є бажаним або доступним варіантом, практичні альтернативи обмежені. У таких випадках вибір зводиться або до певної форми самотимуляції, яка може включати порнографію, або до утримання. Це не означає, що порнографія задовольняє потребу в близькості: це не так. Але за певних обставин це може функціонувати як клапан тиску: спосіб скинути накопичену напругу та підтримувати дієвий внутрішній баланс, уникаючи психологічного напруження там, де репресії могли б призвести до страждань. Це не ідеал; це просто людська реальність. Якщо ми маємо обговорювати потенційну шкоду, ми повинні справедливо зважити її, а не вважати, що утримання за своєю суттю нейтральне, тоді як порнографія за своєю суттю шкідлива, і варто запитати, чи дійсно ризики, пов'язані з порнографією, переважають ті, що пов'язані з тривалим або вимушеним утриманням.

Зокрема, щодо питання спотвореного сприйняття сексуальності, я не заперечую, що для деяких людей, особливо тих, хто має проблеми з критичним мисленням, порнографія може мати негативні наслідки, такі як, наприклад, розвиток нереалістичних очікувань, але це не є чимось особливим для порнографії, враховуючи культ досконалості в соціальних мережах або ідеалізовані зображення в мейнстрімних фільмах і серіалах. Що ми знаємо напевно, так це те, що соціальні мережі викликають залежність і сприяють спотвореному баченню реальності. Просто врахуйте поширення теорій змови, таких як хімічні сліди, рухи проти вакцинації, плоскоземельство або відкидання теорії еволюції.

Хоча справді існують рухи, що виступають за суворіше регулювання соціальних мереж, мало хто пропонує повну заборону. Натомість основна увага приділяється підвищенню обізнаності, заохоченню відповідальності та забезпеченню належного використання. Звичайно, як і алкоголь та інший контент для дорослих, порнографія має залишатися доступною лише для дорослих осіб. Забезпечення доступу до неї для неповнолітніх – це окреме питання, яке стосується регулювання, а не заборони для всіх.

Чи розвивається у деяких людей компульсивне вживання порнографії? Звичайно, як показує наука, це може статися з іншими формами розваг, включаючи телебачення, відеоігри та навіть здорові заняття, такі як навчання, харчування чи фізичні вправи. Наука призначена для розуміння, а не для легітимізації моральних хрестових походів. Ті, хто бореться з компульсивною поведінкою, повинні звертатися за допомогою до медицини та терапії. Вони заслуговують на турботу, підтримку та повагу, а не на цензурну державу, яка карає всіх інших в ім'я їхніх страждань. Це було б не-

справедливо і не гідно ні для них, ні для інших. Я дуже рідко п'ю пиво, а моя дружина щоп'ятниці грає два євро в лотерею. Чи варто заборонити обидва, тому що деякі люди страждають від алкоголізму чи ігрової залежності? Чому ми не повинні мати можливість насолоджуватися по суті нешкідливими «вадами» в спокої? Проблема не в порнографії, соціальних мережах, азартних іграх, використанні смартфонів, покупках чи алкоголі як такому, а в контексті, в якому вони взаємодіють.

Дехто може маніпулятивно заперечувати, апелюючи до авторитету ВООЗ, але це перекручування. Всесвітня організація охорони здоров'я не виступає за заборону порнографії. Його занепокоєння зосереджено на захисті вразливих груп населення (особливо неповнолітніх, яким має бути суворо заборонено доступ до неї), а не на забороні сексуального вираження дорослих. Так само, як він викликає занепокоєння щодо надмірного часу, проведеного перед екраном, не закликаючи до заборони інструментів, які, незважаючи на свої ризики, залишаються надзвичайно цінними, таких як смартфони.

На завершення, хоча безперечно, що порнографія може мати негативні наслідки, зображення її як соціальної чуми є грубим перебільшенням, яке спотворює реальність. Для більшості людей за звичайних обставин вона функціонує як нешкідлива форма розваги. Це не означає, що вона нешкідлива для всіх, але що, як і інші види розваг для дорослих, нею може відповідально насолоджуватися переважна більшість без негативних наслідків. Замість того, щоб підживлювати моральну паніку, більш раціональним підходом було б зосередитися на відповідальному споживанні, як ми робимо з іншими галузями, орієнтованими на дорослих.

2) Чи запобіжить скасування порнографії незаконному поширенню інтимних матеріалів?

Одним з аргументів на користь заборони порнографії може бути те, що вона сприяє несанкціонованому поширенню приватного сексуального контенту. Це глибоко тривожне питання, яке заслуговує не лише на нашу увагу, але й на наше співчуття та непохитну солідарність з жертвами. Сором повністю належить тим, хто зловживає їхньою довірою або живиться нею, а не їм. Вони не самотні, є люди, які стоять поруч із ними. Їм я б сказала: якщо сьогоднішній день здається нестерпним, тримайтеся. Ви більше, ніж цей біль. Ви гідні любові, поваги та справедливості. Вас не визначає те, що з вами зробили. Однак ідея про те, що цю проблему можна вирішити, заборонивши легальну порнографію (тим самим обмежуючи свободу тих, хто вважає сексуальне вираження та демонстрацію задоволенням), є хибною з кількох причин (хоча чоловіки також можуть бути жертвами, стигма та наслідки часто суворіші для жінок: тому для ясності я далі посилюватимуся на випадок жінки).

Уявімо, що в репресивній і, отже, антипорнографічній державі (фашистській, комуністичній, теократичній тощо) жінка повідомляє про неналежне поширення інтимного відео про себе: чи буде вона захищена, чи ризикує бути переслідуваною за «аморальні дії»? У країнах з регулюванням існують правові інструменти для повідомлення та покарання за незаконне розповсюдження відео. Однак у країнах, де діє заборона, жертви можуть зіткнутися з перешкодами у пошуку справедливості, оскільки обговорення самого сексуального контенту може бути стигматизоване або навіть криміналізоване, що потенційно може стримувати їх від повідомлення про насильство.

Дехто може стверджувати, що ця проблема менш поширена в країнах, де порнографія заборонена, оскільки теоретично не було б інтимних відео, якими можна було б поширювати без згоди. Однак цей аргумент є глибоко хибним принаймні з двох причин.

По-перше, навіть у країнах, де порнографія є легальною та широко доступною, розповсюдження або пошук інтимних матеріалів без згоди є дуже серйозним злочином, який переслідується спеціальними законами, спрямованими на захист жертв та кримінальне переслідування правопорушників. Посилення цих захистів та забезпечення їх застосування є благородною справою, гідною непохитної підтримки.

Друге полягає в тому, що навіть якщо, як не абсурдно, ми припустимо, що в країнах, де діє заборона, інтимне відео поширюється менш легко, це нічого не змінить: зменшення поширення нічого не означає, якщо ціною є замовчування жертви або криміналізація її сексуальності. Крім того, найсерйозніша шкода від незаконного поширення не обов'язково відбувається у великих масштабах, вона може виникати між знайомими, завдаючи глибоких і несправедливих страждань, і це незалежно від кількості доступної порнографії. Цей біль може бути ще більш руйнівним у контекстах, де сексуальність сильно стигматизована: саме в країнах, де секс є табу, а порнографія заборонена, ризик помсти для жертви ще вищий, оскільки вона не тільки оголюється проти своєї волі, але й таврується винною у вчинку, який вважається соціально неприйнятним. У цих контекстах жертва не має можливості захистити себе, а ті, хто поширює відео, залишаються безкарними або навіть знаходять підтримку в соціальному лицемірстві, яке засуджує жінок більше, ніж чоловіків.

3) Чи принижує порнографія гідність?

Ця критика ґрунтується на дуже сумнівному припущенні: хто вирішує, що є «принижуючим» і для кого? Я не маю на увазі тут релятивізувати всі цінності. Швидше, я хочу наголосити на фундаментальному етичному моменті: коли доросла людина дає дійсну, усвідомлену згоду на сексуальний вираз і не відчуває в цьому сорому чи образи, ми повинні запитати себе, чи є назва цього «принизливим» відображенням самого акту, чи зовнішнього морального судження, що проектується на нього.

Був час, коли навіть «Мадам Боварі» Флобера переслідували за непристойність. І протягом тривалого часу навіть фрески Мікеланджело в Сікстинській капелі вважалися скандальними через їхню оголеність. Те, що вважається «принизливим», завжди було значною мірою питанням культурного сприйняття, а не об'єктивною істиною. Театр також довго вважався нечесним, так, як це важко уявити сьогодні. Те саме можна сказати і про працю: у багатьох минулих суспільствах те, що ми зараз вважаємо благородним і гідним заняттям, колись вважалося чимось, чого слід соромитися. У четвертому розділі роману «Заручена» Алессандро Мандзоні розповідає історію купця, який, постарівши, соромився «за весь той час, який він витратив на щось у цьому світі», і зауважує зі своєю властивою йому інтелектом та тонким гумором, що «продаж не більш смішний, ніж купівля», підкреслюючи, наскільки абсурдно було вважати приниженням діяльності, необхідної для суспільства.

3.1) Приниження для кого?

Називати «приниженням» те, чим добровільно займається доросла людина, є лише зовнішньою проекцією особистих

почуттів, а не об'єктивною реальністю. Зізнаюся: особисто я вважаю багато реалітишоу принижуючими як гідність, так і інтелект тих, хто в них бере участь, але я визнаю, що це питання смаку, а не юридичне питання. Іншим вони подобаються, і цього достатньо. Звичайно, ми всі можемо погодитися, що заборона таких програм законом була б явним порушенням особистої свободи.

З іншого боку, якщо стверджується, що порнографія принижує глядача, то що робить перегляд сексу більш принижуючим, ніж перегляд спортивних змагань, фільмів чи документальних фільмів?

Можна стверджувати, що створення порнографії є принизливим. Однак, якщо людина сприймає щось як позитивне та задовільне, немає підстав критикувати це лише тому, що це не відповідає традиційним соціальним канонам. Порнографія може включати брудні розмови або динаміку, таку як консенсуальне та приємне дослідження контролю та капітуляції. Але це відбувається в просторі, визначеному взаємною згодою та особистою автономією, що принципово відрізняє їх від примусу. Вони не мають нічого спільного з гнобленням, яке збуджує хворий розум гвалтівника. Фундаментальна відмінність полягає в згоді: те, що робить сексуальну динаміку захопливою, це *саме* той факт, що вона вільно обрана та насолоджується обома сторонами, ніщо не може бути далі від будь-якого виду насильства. Варто також зазначити, що деякі люди знаходять глибоке задоволення в консенсусній динаміці домінування та підкорення, яка не ґрунтується на насильстві чи стражданнях, а на довірі, психологічній капітуляції та спільній радості дослідження ролей контролю та вразливості. Це також є дійсна та змістовна форма сексуального вираження, якщо вона вільно обрана та взаємно насолоджується.

Щоб бути етично обґрунтованою, ця динаміка має ґрунтуватися на глибокій емоційній гармонії та бути обрана тому, що вона резонує з внутрішньою правдою тих, хто в ній бере участь. Називання такого досвіду «принизливим» ігнорує різноманітність людської сексуальності та ризикує проектувати особистий дискомфорт на інших. Це розмаїття включає не лише сміливе вираження, а й мовчання. Деякі люди виражають свою автономію, звертаючись до сексу; інші – відвертаються від нього. Жодна форма свободи не є більш легітимною, ніж інша. Утримання – це не придушення, а байдужість – це не невдача. Свобода сказати «так» нічого не означає без такої ж свободи сказати «ні», не лише на мить, а, можливо, на все життя. Більше того, порнографія не обов'язково охоплює сміливу динаміку. Вона охоплює широкий спектр виражень, починаючи від найніжніших і найромантичніших форм еротики і закінчуючи більш відвертими виставами. Немає єдиного визначення порнографії, так само як немає єдиного способу пережити сексуальність. Важливо те, що всі форми ґрунтуються на згоді та особистому виборі.

Якщо сексуальний досвід свідомо обирається дорослими та переживається в безпеці, то чи вважається він принизливим, це питання особистої точки зору, а не виправдання заборони. Смішно, коли хтось диктує: «Ні, тобі не варто насолоджуватися цим таким чином, лише тому, що мені це не подобається». Зрештою, цей принцип застосовується до будь-якої іншої людської діяльності: і я вважаю порівняння з екстремальним альпінізмом знову дуже цікавим: одні вважають це надзвичайно приємним, тоді як для інших це був би кошмар. Позбавити перших цього досвіду було б майже таким же серйозним злочином, як і змусити других пережити його.

Варто також врахувати, що цілком обґрунтовано припускати, що навіть ті, хто скептично або особисто байдуже ставиться до порнографії, ймовірно, визнають, що не вся вона потворна, бездушна чи принизлива. Навіть якщо відкинути майже весь існуючий контент, важко повірити, що більшість людей, якби вони зіткнулися з широким та різноманітним спектром, не знайшли б принаймні кілька творів, які б їм сподобалися. Не тому, що вони «лицеміри», а тому, що еротична уява така ж різноманітна та складна, як музика чи поезія. Навіть якби ми, як не абсурдно, прийняли логіку заборони, яка говорить: «Я забороняю це, бо мені це не подобається» (логіка, яка етично неспроможна), імпліцитний силогізм, що стоїть за повною забороною, все одно розвалився б.

3.2) Моральний подвійний стандарт

Насправді, ідея про те, що порнографія принижує гідність, часто є відображенням давньої культурної традиції, яка завжди розглядала жіночу сексуальність як щось, що потрібно контролювати та обмежувати. Не випадково, що жінок, які знімаються в порнографії, часто погано оцінюють, тоді як чоловіків набагато менше, якщо ними навіть не захоплюються. Це та сама закономірність, яка призводить до похвали чоловіка з багатьма партнерами та засудження жінки за таку ж поведінку. Але якщо проблема полягає в соціальній стигмі, рішення полягає не в забороні порнографії: воно полягає в зміні менталітету, який її оточує. Не порнографія принижує жінок, а радше соціальні норми, які накладають на жінок моральний тягар за їхній сексуальний вибір. Це осуд є формою сексуального гноблення. Таке осудження не тільки несправедливе, але й принципово несумісне з принципами справедливості та неосудності, які пропагує справжня християнська етика.

Але є щось ще більш тривожне за твердженням, що жінка «не повинна» займатися порнографією, не тому, що вона не хоче, а тому, що інші кажуть, що це їй негідно. Таке міркування не є захисним: воно сексистське і, зрештою, дегуманізує. Воно ґрунтується на припущенні, що жінки не повністю здатні самостійно вирішувати, що шанує, а що ганьбить їхню гідність. Сказати жінці «ти не можеш знімати порнографію», тому що це ображає твій моральний смак, нічим не відрізняється від того, щоб сказати їй «ти не можеш виступати публічно» або «ти повинна залишатися вдома і готувати».

Йдеться не про захист її душі, а про контроль її волі. Відмовити комусь у праві визначати власну гідність — це глибша форма об'єктивації, ніж будь-який консенсусний акт. Там написано: «Вам не дозволено бути собою, бо ми вже вирішили, ким ви маєте бути». І немає жорстокішої, ані більш зарозумілої образи, ніж вдавати, що захищаєте когось, заперечуючи йому право бути тим, ким він є. Я не маю наміру говорити від імені жінок, а лише стояти поруч із тими, кого засудили, і стверджувати їхню гідність.

Ми повинні пам'ятати, що стигма спрямована не лише на тих, хто обрав порнографію як професію. Вона також вражає, можливо, ще жорстокіше, тих, хто досліджував її колись, з цікавості, бажання, відчуття свободи або навіть просто щоб легко заробити гроші, а потім, з часом, вони могли почати сумніватися, задаючись питанням, чи залишив цей вибір на них слід. Цим жінкам я хочу сказати з усією м'якістю та силою, яку можу: ви нічого не втратили. Ні своєї гідності. Ні свого права бути коханою. Ні своєї здатності бути сприйнятою очима, сповненими поваги та щирої та ніжної любові. З вами немає нічого поганого, ні тоді, ні зараз. Ті, хто судить вас, не розуміючи, розкривають лише свої власні межі, а не ва-

ші. Ви заслуговуєте на те, щоб... Будь коханим з пристрасстю, з повагою, з поезією. Не «попри» те, що ти зробив, а тим більше завдяки мужності, яку ти мав. Бо показати себе, сказати без сорому світові: «це я», — це не просто оголити свою шкіру, а оголити свою душу. І це також щось глибоко людське та глибоко гідне. Це не означає, що такий вибір слід робити легковажно. Як я вже казав раніше, «якщо проблема полягає в соціальній стигмі, рішення полягає не в забороні порнографії: воно полягає в зміні менталітету, який її оточує», але ця мета ще далека і може ніколи не бути повністю досягнута. Стигма існує, і якщо хтось почувається занадто крихким, щоб носити її легковажно, зі спокоєм, я не думаю, що мудро ігнорувати її. Але це не має нічого спільного з цінністю людини, яка пережила цей досвід.

3.3) Страх перед свободою інших людей

Особисто я, як і більшість людей, емоційно та сексуально моногамний та приватне життя, і я не зацікавлений у тому, щоб проживати свою сексуальність інакше. Але це не змушує мене почуватися вищим за тих, хто робить вибір, відмінний від мого (наприклад, вибір розбещеності чи ексгібіціонізму, що характеризують порнографію), так само як я не почувався б краще за того, хто займається екстремальними видами спорту або присвячує себе пристрастям, які я б не практикував. Єдиний критерій, який дійсно має значення, — це добровільна та усвідомлена згода тих, хто бере участь. Чому я повинен говорити тим, хто проживає свою сексуальність інакше, ніж я: «Я праведний, а ви неправі»? Який об'єктивний принцип виправдовує таку позицію? У якому сенсі я морально вищий? Справжнє кохання не перебуває під загрозою через сексуальне вираження, особливо коли розуміється, що секс і кохання, хоча вони часто зустрічаються, не є одним і тим самим. Можна відчу-

вати емоційну причетність без бажання, і бажання без емоційної причетності. Це не вада людської природи. Це частина її багатства. Я також твердо вірю в можливість глибокої дружби між чоловіками та жінками, або, у випадку геїв, між людьми однієї статі. Мене засмучує, коли люди відчують потребу сексуалізувати кожную форму прихильності чи близькості, ніби наша єдина емоційна мова — еротична. У зв'язках, які вимагають лише присутності, вірності та тихої радості бути поруч з іншим, є величезна краса. Цей короткий відступ, я вважаю, не є недоречним. Філософське мислення також означає визнання глибоких зв'язків між, здавалося б, різними темами. Сексуальна свобода також включає свободу не займатися сексом, свободу плекати глибокі, нееротичні зв'язки, жити афективними стосунками без заздальгедь встановлених шаблонів. Тут я хотів би оскаржити ідею про те, що певні зв'язки повинні бути сексуалізовані або категоризовані. Це, фактично, той самий імпульс, який лежить в основі прагнення заборонити порнографію: одержимість ярликами, категоризацією, контролем. Іншими словами, ці роздуми, хоча й особисті, мають глибоке значення, тому що наша здатність поважати свободу інших людей починається з нашої здатності розуміти різноманітність людських зв'язків. Саме це багатство людського досвіду має нагадувати нам, що ми не в змозі судити.

Якщо людина добровільно вирішує займатися порнографією, знаходить задоволення у своїй роботі та не зазнає шкоди, справжнє питання полягає в тому, чи має хтось інший право судити. Хто ми такі, щоб стверджувати, що це «принизливо»? Спроба законодавчо закріпити мораль на основі особистого дискомфорту небезпечно наближається до авторитарного менталітету та викликає ширші філософські проблеми щодо індивідуальної

свободи та державного контролю над приватним життям.

Як красномовно висловився Джон Стюарт Мілль у книзі «Про свободу»:

> Щойно будь-яка частина поведінки людини шкідливо впливає на інтереси інших, суспільство має над нею юрисдикцію, і питання про те, чи буде загальному добробуту сприятися втручання в нього, стає відкритим для обговорення. Але немає місця для розгляду такого питання, коли поведінка людини не впливає на інтереси жодних осіб, окрім неї самої, або не обов'язково повинна впливати на них, якщо вони цього не бажають (усі зацікавлені особи є повнолітніми та мають звичайний рівень розуміння). У всіх таких випадках повинна бути повна свобода, юридична та соціальна, здійснювати дії та нести за них наслідки.

Подібні дебати виникають і в інших сферах індивідуальної автономії. Розглянемо евтаназію: чи слід позбавляти обізнану, згодну людину права припинити свої страждання? Або візьмемо гомосексуальність, яка донедавна обмежувалася моралістичними аргументами, подібними до тих, що іноді спрямовані проти порнографії сьогодні. У деяких частинах світу вона досі заборонена, часто гетеросексуальними чоловіками (у багатьох контекстах жінки схильні виявляти більшу толерантність, а в культурно регресивних країнах вони все одно рідко обіймають владні посади), які, саме тому, що вони гетеросексуальні чоловіки, розуміють, наскільки болісно було б опинитися в пастці світу, де єдиною дозволеною формою близькості є та, що вона з чоловіками. І все ж, незважаючи на це розуміння, вони відчують право нав'язувати саме це лесбійкам, позбавляючи їх права слідувати своїй природі та вільно кохати. Не через незнання, а через бажання нав'язати іншим те, чого вони самі ніколи б не погодилися те-

рпіти. Як і у випадку з порнографією, усі ці випадки розкривають той самий глибинний страх перед свободою інших людей та одержимість контролем над тим, що відрізняється.

Однак саме тому, що захист гомосексуальної свободи є таким важливим, слід також усвідомлювати ризики, пов'язані з її експлуатацією для самозвеличення. В останні роки в деяких західних контекстах ми спостерігаємо зростання кількості людей, які під виглядом захисту сексуальних меншин, здається, більше стурбовані демонстрацією моральної переваги, ніж фактичним благополуччям тих, кого вони нібито захищають. Ця динаміка, часто керована марнославством, а не чеснотою, може відчужити громадську думку, створити культурну втому і навіть ускладнити життя самих гомосексуалів, які можуть почуватися збентеженими, перекрученими або зведеними до символів в ідеологічних битвах. Дуже схоже явище можна спостерігати в антирасистському активізмі, де деякі голоси прагнуть не справедливості, а уваги. Боротьба за гідність і рівність заслуговує на краще, ніж бути інструменталізованою его. Як колись зазначив Алессандро Мандзоні (розділ 13 «Зарученої»), часто трапляється, що найпалкіші прихильники стають перешкодою.

Істина, яка досі актуальна: найпалкіші прихильники, без смирення та міри, часто можуть стати перешкодою на шляху до тієї самої справи, якій вони мають намір служити.

4) Чи об'єктивує порнографія людей?

Хоча важливо визнати, що деякі люди можуть знайти справжнє сексуальне задоволення в еротичній об'єктивації в рамках консенсусу та інтимної близькості, термін "об'єктивація" часто використовує-

ться в негативному сенсі, щоб мати на увазі втрату волі, гідності чи людяності. Але це принципово різні поняття. Еротична об'єктивація, коли вона обрана вільно та переживається з взаємною повагою, не є тим самим, що дегуманізація. Перше може бути дійсною формою самовираження; друге є насильством над собою.

Але коли ми говоримо про об'єктивацію в порнографії, чи справді ми маємо на увазі останнє? Якщо доросла особа, яка погодилася на це, вирішує зніматися в порно, хто ми такі, щоб говорити, що її "зводять до об'єкта"? Якби ця логіка була справедливою, ми б сказали, що модель об'єктивується, тому що її цінують за її естетику, або що спортсмен об'єктивується, тому що його цінність пов'язана з фізичними показниками. Але ніхто не висуває цих заперечень, бо очевидно, що цінність людини ніколи не зводиться до одного виміру. Крім того, порнографія не скасовує особистості тих, хто її практикує. Чому б їй, натомість, не бути способом вираження власної індивідуальності?

Вираз «бути сприйнятим як об'єкт» сам по собі проблематичний. Порноакторку не сприймають як манекен чи порожню оболонку: саме той факт, що вона жива, присутня та усвідомлена, надає сцені сенсу та робить її еротичною. Бажання викликає не відсутність суб'єктивності, а саме її свідома присутність, усвідомлення за поглядом, навмисний акт показу себе. Вона не зводиться до об'єкта; вона є суб'єктом, який обирає грати з певними естетичними кодами. І цей навмисний вибір відрізняє еротичний показ від дегуманізації. Саме тому порнографія, створена штучним інтелектом, якою б реалістичною вона не була, ніколи не може мати такої ж цінності, як справжня порнографія. Це не просто зображення, це вираження людської присутності, свідомих індивідів, які обирають бути поміченими.

Етичні та емоційні дилеми, які незабаром виникнуть навколо використання штучного інтелекту в порнографії, є ще одним доказом того, що виконавців сприймають не як об'єкти, а як свідомих особистостей. Якби їх справді розглядали лише як інструменти, порнографія перетворилася б на штучні репліки. Я дуже сумніваюся, що це колись станеться. Штучно створене фігуративне мистецтво може бути ефективним у багатьох інших сферах, але саме в порнографії воно не може замінити людський елемент. Є сектори, де людей часто розглядають як замінні інструменти: на фабриках, в офісах, у сфері обслуговування клієнтів. Звичайно, в автоматизації немає нічого поганого: заміна людської праці машинами часто є ознакою прогресу, а не провалом етики. Але ми повинні визнати, що вона показує. Коли машина може виконувати роботу ефективніше, людину відкидають без моральних вагань, ніби її присутність не має внутрішньої цінності. Саме так виглядає справжня об'єктивація. Як не парадоксально, саме в порнографії (саме тій галузі, яку звинувачують у зведенні людей до об'єктів) людську присутність неможливо замінити. І це спостереження підкреслює хибність твердження, що виконавців розглядають як об'єкти: якби вони справді були такими, реплік III було б більш ніж достатньо. Іншими словами, саме там, де є більш звинувачення в об'єктивації, насправді є більше визнання людської незамінності.

Насправді, ті, хто звинувачує порнографію в «об'єктивації», часто роблять це, щоб стигматизувати жіночу сексуальність. Чому жінку, яка вирішує показати своє тіло, слід «зводити до об'єкта», тоді як тих, хто його приховує, вважають «шанованими»? Такий менталітет не захищає жінок, він інфантилізує їх. Справжня повага полягає не в тому, щоб говорити їм, що вони можуть або не можуть робити, а у визнанні їхньої

здатності вирішувати самостійно. Знімати порно чи стати черницею – це законний і глибоко шановний вибір. Огидно, що є люди, які поважають одне, але не інше. Обидві форми самовизначення, жодна з них не є більш чи менш благородною, якщо вони вільно обрані.

Дехто посилається на Канта, щоб звинуватити порнографію в зведенні людини до об'єкта. Але саме його найблагородніший принцип, той, який наказує нам ставитися до кожної людини як до мети, а не лише як до засобу, виявляє недолік цього аргументу. Якщо людина, повністю усвідомлюючи себе, відчуває, що однією з цілей її життя є демонстрація, вона не є об'єктом: вона є індивідом, який приймає рішення щодо власного тіла та сексуальності. Моральна повага до цієї людини означає шанування цього вибору, а не його придушення. Відмова їм у цій свободі в ім'я підтримки домінуючої соціальної моделі сексуальності, яку вони не визнають своєю власною, означає саме ставлення до них як до засобу досягнення мети, яку вони не поділяють (а саме, збереження колективного та моралістичного бачення сексуальності), а не як до самоцілі. І це, так, справді означає об'єктивацію.

Дехто може заперечити, що навіть надаючи автономію та згоду, порнографія все ще часто передбачає певний вид об'єктивації, і що це саме по собі суперечило б принципу Канта ніколи не ставитися до людини лише як до засобу. Але ця перспектива є глибоко сумнівною. Коли ми дозволяємо дорослій людині, яка повністю усвідомлює себе, займатися порнографією, ми не примушуємо та не обманюємо її робити те, чого вона не хоче, ми дозволяємо їй задовольнити потребу, прагнути форми самовираження, яка для неї важлива.

Коли людина свідомо вирішує запропонувати себе погляду інших, навіть у формі,

яка еротично грається з об'єктивацією, вона не зводиться до засобу. Вона обирає мету; вона здійснює свободу дій. У таких випадках тіло стає мовою, формою вираження, навіть культурним чи екзистенційним твердженням. Якщо я добровільно беру на себе роль, навіть таку, яка символічно ставить мене в позицію «засобу», я залишаюся суб'єктом. Я є автором цього моменту. Я не розглядаю імператив Канта як заборону на еротичні ролі чи театральність, а як заклик поважати суверенітет особи, особливо коли її свобода набуває нетрадиційних, але етично нешкідливих форм. Коротше кажучи, бути бажаним або пропонувати задоволення, як це роблять співаки чи танцюристи, не те саме, що бути об'єктом.

Якби ми перенесли історичного Канта в 21 століття та запитали його, що він думає про порнографію, швидше за все, він би жахнувся (і я не виключаю, що те саме може бути вірним і для Мілла). Ця реакція була б сформована культурними та сексуальними нормами його часу, а не основними принципами його моральної філософії. Ось чому я стверджую, що застосування його ключових етичних ідей до нашого сучасного контексту іноді може вимагати відходу від його особистих суджень. Завдання полягає не в тому, щоб слідувати висновкам Канта, а в тому, щоб залишатися вірним його моральному методу: ставитися до людей як до цілей і діяти лише на основі принципів, які ми можемо бажати як універсальних законів. Я вважаю, що з усіма суперечностями, які живуть у кожній людині, Кант у певному сенсі навіть випередив Мілля на кілька десятиліть. Він писав (з книги «Про стару пилку: це може бути правильно в теорії, але на практиці це не спрацює»):

> Жодна людина не може змусити мене бути щасливим по-своєму, згідно з його

уявленням про благополуччя когось іншого. Натомість кожен може прагнути свого щастя так, як йому здається найкращим, за умови, що він не порушує свободу інших людей прагнути подібних цілей, тобто право іншого робити все, що може співіснувати зі свободою кожної людини згідно з можливим універсальним законом.

Звісно, погляди Канта на сексуальність були складними, і моя галузь – фізика, а не філософія; я просто пропоную добросовісне філософське тлумачення його ключових принципів, застосоване до сучасного контексту, де моральні виклики змінилися (багато реалій, про які я тут згадую, просто не існували і були немислими за часів Канта), але потреба в повазі, автономії та усвідомленні впливу наших дій на світ залишається незмінною. Наважусь сказати, що ймовірно неприйняття історичним Кантом порнографії суперечило б суті його філософії, як з точки зору імперативу ставитися до кожної людини як до мети, а не лише як до засобу, так і з точки зору дії лише на основі принципів, які можна обґрунтовано бажати, щоб вони стали універсальними законами (у цьому випадку принцип, що особистий вибір, який ми можемо не розділяти, все одно має поважатися, якщо він поважає інших). Те, що я роблю тут, – це розглядаю розвинену інтерпретацію його думки, яка зберігає її етичну сутність, але відкидає сексофобський моралізатор іншої епохи. Ставитися до когось як до мети – це не диктувати йому життя, а шанувати його здатність обирати його.

5) Чи експлуатує порнографія самотність?

Дехто може стверджувати, що порнографія експлуатує самотність, але це слабкий аргумент принаймні з двох причин.

i) По-перше, порнографія не є винятковою для самотніх людей. Багато людей у щасливих та глибоко пов'язаних стосунках насолоджуються нею разом як спільним досвідом.

ii) По-друге, всі галузі промисловості існують для задоволення людських потреб. Чи експлуатує сільське господарство голод? Чи експлуатують лікарі хвороби? Якщо так сказати, то так, але це просто особливість усіх професій. Щоразу, коли ми йдемо на роботу, ми робимо саме для того, щоб задовольнити потребу. І це, загалом, справді благородна річ.

Іноді ці потреби зовсім не є здоровими, наприклад, тютюн, алкоголь, фастфуд, солодкі напої чи погане телебачення. Однак, на відміну від таких речовин, як алкоголь чи тютюн, порнографія, принаймні коли її сприймають усвідомлено та з повагою, пов'язана з природною та здоровою потребою. Справжнє питання полягає в наступному: яку проблему насправді вирішує заборона порнографії? Яким чином заборона порнографії покращить життя чоловіків та жінок, які не перебувають у стосунках? Єдине занепокоєння, яке спадає на думку щодо проблеми самотності, полягає в тому, що в рідкісних випадках психологічно вразливі люди можуть почати вірити, що порнографія може замінити людський контакт. Однак, як уже обговорювалося в розділі 1.2, ризик зловживання кількома не виправдовує придушення свободи для всіх.

На завершення, не всяке вживання однаково корисне, як і у випадку з їжею чи розвагами, надмірність може призвести до проблем. Але це не вина самої порнографії, а лише нагадування про те, що будь-яке задоволення вимагає балансу та усвідомленості.

6) Аргумент «що, якби вона була вашою матір'ю?»

Це класичний приклад емоційної помилки. Ідея про те, що діяльність стає неприйнятною, коли вона стосується близького родича, є не раціональним аргументом, а емоційною реакцією. Якби моя мати була порноактрисою, це був би її вибір, так само, як і якби вона вирішила бути юристом, спортсменкою чи художницею. Але чому це має бути проблемою для мене? Якби вона вільно обрала цей шлях, які раціональні підстави я мав би для заперечення? Єдине справжнє питання має полягати в тому, чи бажає вона цього. Що, якби ваша мати хотіла піднятися на K2? Це б мене справді налякало, і не безпідставно, оскільки ризики загрожують життю. Хоча я все ще вважав би це *вкрай несправедливим*, я б принаймні міг зрозуміти, чому держава може намагатися заборонити такі види діяльності з високим рівнем ризику з міркувань безпеки. Але порнографія? Вона може бути пов'язана з емоційними та етичними складнощами, як і багато людських переживань, але коли вона вільно обрана, вона не є шкідливою за своєю суттю і не повинна розглядатися як загроза безпеці. Коротко кажучи, у відповідь на запитання «що, якби вона була вашою матір'ю?» я б відповів точно так само, як Чарлі Чаплін, коли він з гордістю спростував звинувачення, яке мало бути дискримінаційним: «Я не маю такої честі». Той факт, що член сім'ї займається певною діяльністю, не змінює її етичної природи.

7) Аргумент «що, якби вона була вашою дружиною?»

Хоча багато з того, що було сказано в попередньому розділі, стосується й тут, це заперечення глибше: воно апелює не до суспільної моралі, а до чогось більш інтимного – емоційного зв'язку між двома лю-

дьми. Йдеться не про те, що дозволяє суспільство, а про те, що романтичне кохання може зрозуміти та прийняти. І саме тому воно заслуговує на таку ж філософську увагу.

Це спонукає мене задуматися про те, як я особисто розумію стосунки, довіру та свободу, не як просте та недоречне відхилення від теми, а тому, що будь-яка філософська відповідь на заперечення «а що, якби це була ваша дружина?» проти порнографії обов'язково залежить від того, як людина розуміє кохання та партнерство. Те, що далі, – це не особистий анекдот, а набір загальних принципів, проілюстрованих крізь особисту призму, але покликаних говорити про універсальну людську реальність. Як стане зрозуміло, цей погляд не є вузьким чи директивним: він залишає простір для всіх точок зору та емоційної чутливості. Мій погляд на стосунки ґрунтується не на власності, а на довірі та взаємній повазі. Я не володію тілом своєї дружини: *вона* володіє ним. Якби вона зробила такий вибір, це було б її рішення, і моя роль полягала б просто в тому, щоб поважати його та розуміти її почуття з цього приводу. Кохання — це не контроль, і не страх перед свободою іншої людини. Це довіра, співучасть і бажання бачити, як людина, яку ти любиш, реалізується так, як їй зрозуміло. Проте, відкритість і чесність є основоположними в будь-яких стосунках. Хоча я не розглядаю кохання як володіння, я розглядаю його як партнерство, засноване на взаємній довірі. Якби моя дружина прийняла таке рішення, не повідомивши мене, це було б зрадою не через сам характер вибору, а тому, що це порушило б фундамент довіри, на якому тримаються наші стосунки. Прозорість є важливою: справжня свобода в парі не означає робити все, що хоче один, не враховуючи іншого, а робити вибір відкрито, з взаємним розумінням і повагою.

У романтичних стосунках секс (і, ширше кажучи, фізична близькість і дотик) і кохання можуть переплітатися, але це не одне й те саме. Можна ділитися своїм тілом, ніколи не віддаючи свого серця. І можна запропонувати повноту кохання, ніколи не прагнучи дотику. У всіх нас є люди, яких ми цінуємо сяючою, тривалою та абсолютно несексуальною любов'ю. Інтимність – це не завжди дотик. Іноді це присутність, вірність або те, що нас знають.

Ідея про те, що жінка, яка знімається в порнографії, не може мати щасливих і люблячих стосунків, – це упередження, а не реальність. Незалежно від того, чи зробила вона це своєю професією, чи просто вирішила дослідити цю сторону себе хоча б раз у житті, це нічого не змінює. Романтичний зв'язок вимірюється не сексуальною історією, а присутністю, глибиною зв'язку між двома душами. Кохання складається з спорідненості, підтримки та ніжності, а не з сертифікатів «чистоти». Кожен, хто вважає, що жінку не можна кохати з такою ж пристрастю та відданістю лише тому, що її сексуальність була поширена в порно, один раз чи часто, нічого не зрозумів про кохання.

Жінка може досліджувати навіть найсміливіші, найсиріші, найтабуйованіші форми своєї сексуальності, включаючи фантазії про капітуляцію, видимість та оголення, і все одно бути сприйнятою з ніжністю, вірністю та повагою. Незалежно від того, чи ділилася вона своїм тілом зі світом один раз чи часто, вона все ще може бути чиясь музою, чиймось якорем, чиймось домівкою. Ті, хто каже інакше, плутають кохання з володінням, а гідність з конформізмом. Справжнє кохання має багато форм. Одна з них охоплює свободу не зі страхом, а з грацією.

Потрібна сила, щоб розкрити себе, навіть ненадовго, у світі, що засуджує. Прийняти

свою правду, навіть коли інші показують пальцем. Ця сила — це не моральний недолік. Це форма мужності. І ця мужність, ця сяюча чесність — це щось глибоко прекрасне. Вона заслуговує не на сором, а на захоплення. Вона заслуговує на те, щоб її зустріли не з холодністю, а з такою любов'ю, яка не просить вас ховатися, а стоїть поруч з вами у світлі та тримає вас крізь життєві бурі.

Емоційна моногамія та сексуальна ексклюзивність — це два поняття, які часто пов'язані, але залишаються різними. Людина може ділитися своїм тілом, залишаючись емоційно відданою виключно своєму партнеру. Я не кажу, що сексуальна ексклюзивність — це неправильно, навпаки, це цілком законний та цінний вибір для багатьох пар. Але те, що дійсно важливо, — це сумісність між партнерами в цьому питанні. Кожна пара повинна мати можливість вільно визначати власні правила, виходячи зі своїх уподобань, меж та взаєморозуміння, без соціального тиску. Деякі люди вважають сексуальну вірність важливою, тоді як для інших індивідуальна свобода є важливішою. Головне, щоб партнери були узгоджені та щоб жоден з них не нав'язував свою точку зору іншому. Якщо двоє людей виявлять, що мають невідповідні потреби в цьому відношенні, лише вони самі повинні вирішити, як вирішити це питання. Тим не менш, я також хочу чітко заявити, що моя позиція не впливає з жодних «прихованих мотивів». Я не зацікавлений у позашлюбних стосунках. Але це не означає, що я вірю у власність, лише в пошану до її свободи, а не в те, щоб претендувати на неї для себе. Для мене кохання означає бажати щастя іншої людини. Я ніколи не хотів би бути перешкодою між моєю дружиною та її життєвою самореалізацією. Наші стосунки побудовані на співучасті та взаємній довірі, а не на невпевненості, нав'язуванні чи контролі. Ми обрали моногамію вільно, бо

вона відображає те, ким ми є, але це не означає, що я вважаю за потрібне забороняти своїй дружині робити те, що вона вважала для себе глибоко важливим, а також те, що стосунки, які не є сексуально ексклюзивними, є менш глибокими, вірними чи щирими. Важливо не те, чи обирає пара сексуальну моногамію, а те, чи їхній зв'язок побудований на взаємній повазі, згоді та розумінні. Деякі серця залишаються близькими, навіть коли тіла розходяться. Сексуальна моногамія — не єдина можлива форма кохання. Це не єдиний спосіб жити у стосунках. Коротше кажучи, кожен вибір, вільно зроблений між дорослими, заслуговує на повагу. Тому що суть саме в цьому: ніхто не має права вказувати комусь іншому, який «правильний» спосіб кохання.

8) Аргумент «Але жодна жінка ніколи б цього не захотіла»

Існують способи відчувати, вірити чи бажати, якими ми можемо ніколи не поділитися, але це не робить їх менш реальними чи менш гідними поваги. Іноді люди роблять речі, які більшість інших не можуть зрозуміти. Автогонщики — яскравий приклад, багато з них витрачають своє життя, платячи величезні суми лише за участь у гонках. Насправді вони платять, щоб ризикувати своїм життям. Ніщо не ілюструє ясніше, що деякі люди глибоко люблять те, що інші вважають чистим божевіллям.

Немає нічого поганого в тому, щоб мати звичайні сексуальні бажання або взагалі не мати їх. І так само, як ми поважаємо цей досвід, ми також повинні висловлювати свою повагу тим, чий бажання мають різні форми (наприклад, бажання бути видимим, відкрито ділитися своєю чуттєвістю, як це відбувається в ексгібіціонізмі, що зустрічається в порнографії), і знаходити смирення, щоб визнати те, що ми можемо не повністю розуміти або поділяти. Важливо не те, чи

відповідає бажання суспільним нормам, а те, чи досліджується воно зі згодою, усвідомленням та взаємною повагою.

З огляду на це, давайте на мить зупинимось та поміркуємо над значенням цього конкретного аргументу проти порнографії, який стверджує, що жінок зі спільними ексгібіціоністськими фантазіями між дорослими, чи то легкими, чи інтенсивними, просто не існує. Це твердження не просто помилкове: воно настільки крайнє, враховуючи психологічне різноманіття людства, що однозначно належить до сфери абсурду. Але найгірше з усіх аргументів проти порнографії те, що це, безумовно, найбільш етично огидний, відразливий та дегуманізуючий. Це не засудження всієї критики порнографії: деякі викликають важливі занепокоєння. Те, що я відкидаю як етично відразливе, так це заперечення того, що будь-яка жінка може коли-небудь вільно її бажати. Це не просто неправильно, це морально обурливо. Що може бути жорстокішим, ніж сказати комусь, що їхній спосіб буття настільки неприйнятний, що його потрібно викреслити з самої сфери людських можливостей? Що їхні бажання настільки незаконні, що їх навіть неможливо уявити?

Це не просто контроль. Це форма знищення: спроба стерти не лише свободу, а й саму ідентичність.

Ось чому недостатньо терпіти свободу жінок у теорії, ми повинні захищати її на практиці, навіть коли вона набуває форм, що провокують соціальну стигму. Якщо ви вірите в право жінки вирішувати самостійно, то право знімати порно також слід поважати. Стверджувати протилежне — це не фемінізм, а мізогінія. Дехто стверджує, що захищає жінок, але не чує мовчазного крику тих, хто змушений ховати своє бажання під шаром страху та цензури, жі-

нок, які живуть у суспільствах, де вільне вираження своєї сексуальності карається, навіть криміналізується. В тому числі, так, через придушення таких речей, як порнографія. І це не визволення, це холодне задухання свободи. Цей мовчазний крик існує, але його заглушає моралістичне лицемірство тих, хто стверджує, що захищає жінок. Ми бачили, що відбувається, коли «чеснота» використовується для виправдання переслідувань. Навіть Христа розіп'яла натовп, який думав, що чинить правильно. Історія сповнена трагедій, скоєних в ім'я чесноти.

Є жінки, які б із задоволенням знімалися в порнографії, але народилися в місцях, де навіть найменші прояви жіночої автономії жорстоко караються. Вони страждають не через порнографію, а тому, що їм заборонено її приймати: їх придушує закон або просто стигма. Якщо ми справді віримо у свободу, то ми повинні захищати право жінки показувати або приховувати. Висловлювати свою сексуальність відкрито, або жити нею приватно, або навіть взагалі не робити цього. Свобода означає вибір, а не примус. Заперечувати існування цих жінок так само сліпо, як заперечувати, що інші страждають від порушення їхнього приватного життя. Обидві форми страждань впливають із заперечення сексуальної свободи, тільки в протилежних напрямках: одна — з небажаного розкриття (тема, яку ми вже розглядали в розділі 2), інша — з придушення бажаного самовираження. Обидві реальності заслуговують на нашу повну увагу.

Тих, хто каже, що порнографію слід заборонити для захисту жінок, я запитую: чи справді ви вірите, що всі жінки хочуть одного й того ж? Що жодна ніколи не страждала мовчки через те, що їй було відмовлено в праві жити за власним бажанням? Ви справді думаєте, що серед мілья-

рдів життів на цій землі жодна жінка не лежить без сну вночі, прагнучи свободи бути собою без страху та сорому, можливо, тому, що вона плекає яскраві, ексгібіціоністські фантазії та прагне, щоб нею захоплювалися, щоб нею захоплювалися, щоб її бачили на її власних умовах? І що ще гірше, вона страждає, думаючи, що вона недосконала в основі своїй. Що її бажання девіантні, її фантазії ганебні, її сама сутність – щось, що потрібно приховувати. Але з нею все гаразд. І вона заслуговує на таку ж гідність і свободу, як і будь-хто інший. Можливо, вона мріє сказати світові: «Це я. Я існую. Я така. І мені не соромно». (Ті самі слова може сказати віруючий або атеїст, який наважується сповідувати свою віру у ворожому середовищі.) І все ж вона страждає, *саме* тому, що хтось, десь, бореться за те, щоб позбавити її цієї свободи.

Висновок

Цю відповідь не слід інтерпретувати як некритичний захист порнографії, яка, безумовно, може бути шкідливою в певних контекстах, а радше як вагомий аргумент проти її заборони як порушення особистої свободи. Я не заперечую, що проблеми, пов'язані з порнографією, можуть існувати, наприклад, щодо її потенційного впливу на психологічно вразливих осіб. Але визнання можливості заподіяння шкоди не виправдовує заборони. Як і багато інших інструментів, порнографія не є ні доброю за своєю суттю, ні поганою за своєю суттю: її цінність залежить від того, як вона використовується і ким. У цьому сенсі порнографія нічим не відрізняється від безлічі інших речей, які можуть бути корисними при відповідальному використанні, але шкідливими при неправильному використанні.

Зрештою, основне питання полягає не в самій порнографії, а в глибшому питанні

про те, чи повинно демократичне суспільство накладати моральні обмеження на консенсуальні дії, які не порушують прав інших. Справжня сексуальна свобода означає захист як права висловлювати бажання, так і права відмовитися від нього. Це означає захист як сміливих, так і тихих. Цей принцип виходить за рамки самої сексуальності: випробуванням вільного суспільства є не те, наскільки добре воно захищає те, чим ми захоплюємося, а те, наскільки справедливо воно ставиться до того, чим ми не захоплюємося.

Свобода є основою кожного гідного життя. Як сказав Чарлі Чаплін (звернення до людства): «ми не повинні віддаватися тим, хто каже нам, що робити, що думати і що відчувати!» Ось чому це не просто дебати про зображення та екрани. Це дебати про людську гідність, автономію та моральну мужність дозволити іншим бути іншими. І в цьому світлі відповідь стає очевидною.

Якщо ви забороняєте консенсуальну сексуальну свободу, ви не просто пригнічуєте групу осіб. Ви зраджуєте самі основи сучасної демократії. Ідеї, що захищаються в цьому тексті, сягають корінням в європейське Просвітництво, в переконання, що індивідуальна свобода — це природне право, яке має бути реалізоване повноцінно, з повагою до інших. Але саме за океаном, у другій половині вісімнадцятого століття, одна країна мала сміливість закріпити в законі, що свобода та прагнення щастя — це права. І цьому сміливому (але глибоко недосконалому) жесту ми багато чим завдячуємо. Більше того, якщо сьогодні досі існують країни, де людина може написати такий текст, а інші можуть його прочитати, то це завдяки крові, мужності та жертві тих, хто вірив, що свободу, навіть за один голос, варто захищати. У темні часи вони вирішували ризикнути всім, щоб ми могли бути вільними. Вони не завжди погоджувалися зі

змістом промови. Але вони вірили в право її висловлювати.

Свобода — це не привілей для загально-прийнятих. Це право народження кожної людини.

Куассо-аль-Монте, літо 2025

Примітка автора

Я хотів би подякувати своїй дружині, з якою, між прогулянкою в горах чи вздовж озера, піщою чи китайською вечерею, я часто мав радість ділитися розмовами про ці (та багато інших!) філософських питань. Ці моменти також є частиною цього тексту. Ці розмови є одними з речей, які я найбільше ціную в своєму житті, навіть більше, ніж мою глибоку любов до фізики та математики. Її присутність, її доброта та її вдумливий погляд на світ – мої найщиріші джерела радості.